

ՌԵԺԸ. 1869 — ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ. — ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ՆՇՄԱՐՔ ԵՒ ՆՇԽԱՐՔ

Ի Հայաստան Աշխարհի.

(Տես էրես 257)

Ի. Անցնինք նորէն Հովուի կամուրջէն, և երթանք յարևելք, քիչ մը դէպ 'ի հիւսիս դառնալով, Սօղանլու լեռները ելլելու իջնելու և 'ի վանանդ մտնելու: Առաջին հանգիստը գեղս ճամբուն վրայ է Գարս-չոշիւս. երկրորդ կեցած տեղս Խորասան աւանն է, վեց ժամ կամուրջէն հեռի, Ստորին Բասենոյ գիւղերուն պատուաւորն, 100 տուն բնակչով, փայտաշէն մզկիթաւ: Այս երկուքին միջոց դէպ 'ի հարաւ կ'ինկնայ Սալքուրի կամ Սալքուրա գեղն, երբեմն աւան, և գուցէ աւելի մեծ և չէն տեղի, հիմայ աւայացեալ. Ռուսաց 1829ին պատերազմի առնէ 40 տուն հայ բնակիչ ունէր և աւելի շատ մահմետական: ԴՊ դարուն սկիզբն Բ. Վասիլ կայսրն Յունաց ասորքով բանակեցաւ ամսէ մ'աւելի, «խոր» «փոսիւ պատնէշ արարեալ շուրջ զբաւ» «նակաւն», վրաց Գէորգէ թագաւորին

դէմ գացած առնէ: — Շարունակելով ճամբանիս միշտ դէպ 'ի հիւսիսային արևելք՝ լեռանց սահմանը կը մտնենք. ձախ կողմէն Տայոց աշխարհին լեռներն են և Ճորոխի հովիտն. աջ կողմէն Սօղանլուի թեւերը կը տարածուին. աւստնցմէ՝ Ս. Գալապա կոչուած լեռնէն կ'իջնէ վտակ մը, և խաւն դիւղին քովէն անցնելով անոր անուամբ կը կոչուի, և կուգայ կը թափի յերասխ. իր եղբրքէն շատ հեռու չէ, իբրեւ 5 մղոն 'ի Խորասանայ, Զերմուշի գիւղն, որ կը յայտնէ տաք ջրերու աղբիւրներ ունենալ: — Ասկէ ալ նոյնչափ հեռու է Զիւն գեղն՝ լեռան մը ստորոտ, և համանուն բերդին աւերակքն լեռան գլուխը, որուն վրայ կը նայի նոյն լեռին բարձրագոյն մէկ գագաթին ալ. 1829ին պատերազմին առնէ հոս բանակած էր Օսմանեանց սպարապետն. բայց երբ չկրցաւ Ռու-

սերը քչել խանայ ձորահովտաց մէջ, ինքն յետ քաշուեցաւ. Ռուսք տիրեցին Զուինայ (յունիսի 1965). թուրքք բերդին տակ ական գործեր էին, որ յանկարծ ճայթելով մեծ մասը փլուց. բայց Բասգեիչ սպարապետն Ռուսաց որ այն տեղը բռներ էր՝ քիչ մ'առաջ հեռացեր էր զօրքերովը, որով քիչ մարդու ֆլաս հասաւ: Ռուսաց հեռանալէն ետեւ Օսմանեանք նորէն ուզեցին նորոգել բերդը, բայց անկատար մնաց. 1855-ի պատերազմին ատենն ալ Անգղիացիք օգնականք Օսմանեանց քննեցին այս տեղս, և վկայեցին շատ ամուր և յարմար ըլլալը, նաև հրաձիգ ուղմաց դէմ դնելու: Հին ատեն ալ այս բանս աղէկ ճանչցուած պիտի ըլլայ. գոնէ Յուստինիանոս կայսեր ատեն, որ Բաւսկոյ քաղաքին դաշտային դրիցը չհաւնելով, կ'ըսեն, Շոռմիկայ բերդը շինել տուաւ և ամրացնել և իր անուամբը Յուստինիանուպօլիս կոչել: Արդ ինծի կ'երևի թէ այն Շումինա ըսուածն է հիմկու Զիւինն. բայց հնութեանց մնացուած մը կամ գրուած մը ինծի չըսին աւելի մօտէն տեսողք:

Զիւինէն չորս հինգ ժամ հեռու է դէպ 'ի հիւսիսային արևելք ուրիշ նմանաձայն բերդ մ'ալ Զադին-գալէ, որ և Քէօր-օղլուի բերդ կ'ըսուի. մօտն ալ նոյն անուամբ լեռ մը կայ. ուրիշ մօտ տեղուանք ալ այս՝ (Քէօր-օղլու) անուամբ բերդեր և լեռներ կը լսուին, 'ի յիշատակ հռչակաւոր դիւցազնացեալ աւազակի մը, որոյ վրայ շատ երգեր և վիպասանութիւնք հիւսուած են: Այս աւերակ բերդին քովէն անցնող համաւուն վտակին (Զադին-սու) գլուխը Սօղանլուի ստորոտքը՝ Գայրևլը գեղն է. ասոր քով 1829-ին (19 յունիսի) Ռուսաց հետ զարնուեցան Օսմանեանք, որք լեռներուն ճամբաները բռներ և Միլլիտիզ ըսուած գեղին քով կիրճերու մէջ բանակեր էին. Բասգեիչ սպարապետն Ռուսաց՝ անկարծելի ճամբաներ բռնելով 8000՝ բարձր լեռանց զագաթէն իջաւ Օսմանեանց բանակին ետեւը. ասոնց սպարապետն Սալիհ փաշայ մէկ կողմէն,

մէկալ կողմէն Հագքի փաշայ փութալով՝ զարկին Ռուսաց բանակին երկու թևերը, ուժերնին հոն թափելով. անոր համար Բասգեիչ ալ իր վերջապահ գնդովն անոնց բանակին միջին վրայ յարձըկեցաւ, կոտորեց, և լեռանց կիրճերուն ու ձորերուն մէջ ցրուեց. մնացեալներն ալ չփութելով քչեց 'ի Հասանգալէ, ինքն յաղթութեամբ մտաւ 'ի Զիւին: Երկրորդ օրը (20 յունիսի) դարձաւ Հագքի փաշային վրայ 'ի Միլլիտիզ. որ լսելով սպարապետին փախուստը՝ քիչ մը դէմ դնելէն ետեւ՝ անձնատուր եղաւ. ինչպէս քիչ օր վերջ ալ նոյն ինքն Սալիհ փաշայ կարնոյ քաղաքին դռները բացաւ Բասգեիչայ, թշնամութիւնը և պատերազմը վերջացնելու: Այս առթույս մեծ բազմութիւն մը մերազգեաց՝ իրենց հարց տուն տեղ և գերեզմանները թողլով՝ դաղթեցան դնացին Ռուսաց բաժինը, Մեսխաց, Վրաց և արևելեան Հայոց կողմերը: Այս Սօղանլու լեռանց՝ որ հին ատեն Մեծրաց լեռինք կ'ըսուէին, անուանի պատերազմերուն մէջ էր Ռուսաց հետ՝ իրենց մեծահռչակ բանաստեղծն՝ Բուչքին, տեղուանքը և դիպուածքը դիտելու, և իր մտաւոր կրակները բորբոքելու համար եկած. բայց եթէ զօրականք մասնաւոր խնամքով չզգուշանային իրեն՝ յանդգնութեանը զոհ պիտի ըլլար հոն. եւ գուցէ Մոսկով Քէօր-օղլու մ'ալ պիտի աւելնար զրուցաց մէջ:

Այս անտառախիտ լեռանց ստորոտը հասնելով՝ չուզեցի ճամբաս շտկել դէպ 'ի Մեծնկերտ մեծ աւան Ստորին Բասենոյ, որ անշուշտ Մաթան անուամբ մէկու մը դաստակերտ է, գուցէ քրմապետին, որդւոյ Բ. Արտաշիսի, և թերևս այս վերոյիշեալ Բասենոյ քաղաքն, որ մինչև Ռուսաց պատերազմին ժամանակ կը բազմաբնակ էր, 500 տուն ունէր. հիմայ կան հագիւ քանի մը տասնեակք տանց. եթէ ոչ աւանին մէջ՝ գոնէ իր աւերակ լեռնաբերդին վրայ գտուին հնութեան նշխարք: Մտանք անտառային բաւիղներու մէջ, և օրերով թափառեցանք. այս տեղս Հայաստանի սո

վորական կերպարանքէն տարբերի. նշանաւոր բան մ'է. գրեթէ 100 փարսախ քառակուսի տարածութեամբ՝ կարնոյ, Տայոց, Գուգարաց և Այրարատ աշխարհաց միջոց՝ սեականաչ բանակի մը պէս կանգնած և ինչուան 9000՝ բարձրութիւն. սոճիք և եղևինք ճապաղ ճիւղերով հորիզոնը բռնած են. գետինն ընդարձակ լեռնատափ մը կըրնայ ըսուիլ կամանտառալեառն. որ արևուն ճառագայթից դէմ անթափանց վահան մը կըրնար ըլլալ՝ եթէ ծառերը կանոնաւոր արուեստիւ կտրուէին. ընդ հաւառակն անտառադարմանութեան խընամբ չըլլալով՝ օրէ օր ծառերը կը պակսին, « մայրաբուսակ լերինք Մեծրաց » վարսաթափ ամայի ճաղատ կը մնան. փայտերն կը ցրուին չորս կողմի դաւառները, ոչ միայն կրակի և հասարակ շէնքերու համար, այլ և դէմադէմ բերդերու՝ երկու տէրութեանց. Կիւմրիի բերդին նիւթը՝ մեծաւ մասամբ ասկէ զնեցին Ռուսք, 60,000 բուպլի տալով. պատերազմաց պատճառաւ ալ շատ ջարդ եղած է ծառերուն: Մերկացեալ գետինն շատ տեղ ճախնային և խոնաւ է. այս խոնաւութենէն յառաջ կու գան այն բիւրաւոր կարմիր սոխաւոր ծաղկունքն՝ որոց համար կ'ըսուի թէ Սօղանլու անուանած են լերինքն: Թէ ջրերուն քով թէ ծառերուն վրայ շատ տեսակ վայրի թռչնոց և հաւուց ձայներ լսեցի, պզտի երամներ տեսայ. չորքոտանեաց չհանդիպեցայ. այլ կէս չորքոտանի կէս երկոտանի թաւամաղ բրդոտ անձոռնի այլանդակ կենդանի մը (արջ) տեսնելով՝ վախցայ և փութացայ անտառներէն դուրս ելլելու Սարլագաւրջ և Տէլի-մուշաւ գեղերէն անցնելով, իջայ վանանդայ դաշտը:

ԻՍ. Այս դաշտս ալ ինչպէս առաջ ըսի, Բասենոյ և Շիրակայ դաշտաց կցորդ է, և ինքնին Անփայտ Բասեն կ'ըսուէր ՚ի սկզբան, ինչուան որ « յետոյ վասն հաւառութիւն վղընդուր Բուկարաց վըն. « դայ բնակելոյ ՚ի տեղիսն՝ յանուն նո. « բա անուանեցաւ վաւաւնդ »: Սօղանլու լեռներն արեւմուտքէն և հիւսիսէն

կը պատեն զսա, հարաւէն՝ Երասխաձորի բարձր եղերքն, իսկ յարեւելից՝ հագիւ նշմարուած բլուրներ՝ կը զատեն ՚ի Շիրակայ. բայց աւելի դրական քան թէ բնական սահման մը կայ վանանդայ և Շիրակայ մէջ, ինչպէս և ՚ի մէջ երկու Բասեններուն: Բայց այն բլուրներն, կամ երկրին քիչ մը ուռեցքն ալ կը բաժնեն երկու գետոյ ջրերը, երկուքն ալ Երասխայ օժանդակ. մէկն է յարեւել՝ Ախուրեան, որ զՇիրակ կ'ոռագէ, միւսն յարեւմուտ՝ վանանդ ոռոգողն, որ Կարսայ գետ կ'ըսուի հիմայ (Գարս-չայը), և ՚ի հնումն կ'ըսուէր Մեհազեռ. և կ'իջնէ Սօղանլուի Տիքմէ և Քէօթօղլու լեռներէն, և ժողովելով ուրիշ շրջակայ լեռանց վտակներ ալ՝ հարաւային արեւմտեան կողմէն դէպ ՚ի հիւսիսային արեւելք կ'երթայ, և Կարս քաղքէն անդին կ'ընդունի Հիշուխոյ-Ծովակէն (Չըլտըր-կէօլիւ) ելած առուն, և անով Զարիշատայ վիճակը բաժնելով՝ կը դառնայ յարեւելք, կը մըտանէ ՚ի Շիրակ, կը խառնուի ասոր Ախուրեան գետոյն հետ, և անոր հետ յԵրասխ կը թափի: — վանանդ ալէճեւ դաշտային է. տեղ տեղ ճահիճներ ունի. բոլոր գետինն 5000՝ բարձր է ծովու երեսէն, անոր համար քիչ պակաս քան զԿարին՝ երկար և սաստիկ ձմեռ ունի. անոր նման ալ գեղեցիկ գարուն, զով ամառն, և բարեկից աշուն. վառն դի թէ և պտուղ չունի, այլ արմաթը շատ և պարարտ. անոր համար մեր նախնիք անուանած են զնա արգաւաւնդ, հացաշէտ, խոտաշէտ. օգն ալ յստակ և առողջասուն է, բաց ՚ի քանի մը ջրամած կողմերէն:

Հին բնակիչքն վանանդայ՝ Բուկարաց հետ խառնուելով՝ ասկէ իբրեւ 2000 տարի առաջ, անոնց խոտորնակ բարքն ալ առին, կ'ըսեն մեր պատմիչք Ե և Թ դարուց. երկիրն ընդարձակութեանն համար Բասենոյ պէս երկու մաս բաժնուած էր, մէկն բուն վանանդ, մէկալն Փոքր վաւաւնդ. կամ Փոքրակ վաւաւնդայ, որ գուցէ հիմայ Զարիշատ ըսուած վիճակն ըլլայ, կամ Թուրքաց Թախադին

ըսածն՝ կարսայ արևմտեան հարաւային կողմն. երկու մասերն ալ առանձին իշխան ունէին, Ա և Բ ըսուած. Ժ դարուն մէջ (յամի 964) վանանդ առանձին թագաւորութիւն ալ ունեցաւ՝ ի ցեղէ Բազրատունեաց, որ հարիւր տարի տևեց, մինչև երրորդ և յետին թագաւորն Գազիկ՝ Սէլուկեան թուրքաց վախէն՝ Յունաց թողուց երկիրը, և անոնցմէ առաւ իշամընդաւ բերդը: — Ռուսաց (1828) պատերազմէն առաջ վանանդ 110 գեղ ունէր, Զարիշատ ալ 54: Այս երկուքէն զատ Ղարսայ գաւառին կամ կուսակալութեան վիճակը են նաև Կաղզման, Կէշուան կամ Խուճվան, և Շէօրէկէլ:

Կը շարունակուի:

Ի Մ Վ Ա Ն Ք Ս

Դրաքեանի մը աւերիւք յիշատակագիրք:

(Տես երես 263)

Ահա մեռեալ աշխարհի ըլլալու վրայ ես: Պէտք է որ երկրաւոր զգեստէ մերկանաս, միայն երկնաւոր զգեստներն հագնելու համար: Ա՛լ քեզի համար չկայ աշխարհ. անկից ուրիշ բան պէտք չէ վրադ մնայ, բայց եթէ մեղացդ յիշատակը, խիստ և ծանր ապաշխարութիւն ընելու համար: Հարկ է որ սիրտդ մաքուր և ազատ ըլլայ ամենայն ցանկութենէ, որպէս զի միայն սիրովն Աստուծոյ, և իւր ամենասուրբ Մօրը և բոլոր սրբոցը համար ապրի: Եթէ առաջ աշխարհային ստեղծուած մը կը սիրէիր, հիմա զԱստուած միայն պէտք է սիրես. եթէ առաջ կ'ատէիր մարդ մը, հիմա մեղքը միայն պէտք է ատես: Թող հին մարդը, մեռուր զայն և անհետացուր. ծնիր ի շնորհս Աստուծոյ. և այս վայրկենիս լմընայ քու անցեալ և աշխարհային կեանքդ, ուրիշ բոլորովին նոր և բոլորովին երկնային կեանք մը սկըսելու համար: Հրաժարէ ուրեմն աշխարհէ և իր պատրանքներէն. խղզէ ուրեմն և ոչնչացուր սրտիդ

մէջ ամենայն երկրաւոր ցանկութիւն: Պատրաստ ես ուրիշ բան չսիրելու բայց եթէ զԱստուած, ուրիշ բան չփնտռելու բայց եթէ իր անանց փառքը, և կուրօրէն հնազանդելու իր սուրբ կամացը, մենաստանիս կանոններուն և մեծաւորացդ հրամաններուն:

Դողդոջուն ձայնով մը այս պատասխանելու վրայ էի. բայց այս բառս արտաբերելու ժամանակ, երևակայութեանս առջև եկաւ Կարողինայի կերպարանքը, գեղեցիկ և շնորհալի, որուն պէս բնաւ տեսած չունէի: Կրնայ ըսուիլ որ աշխարհ և սատանայ իրենց կարողութեան վերջին ճիգը թափեցին՝ իմ սուրբ առաջադրութենէս զիս ետ կեցընելու համար: Այն վայրկենին ստիպուեցայ սոսկալի բռնութիւն մը ընելու անձիս. կարծես թէ Մարտինոսի ձայնը կը լսէի որ ականջէս կը շնջէր թէ գեռ ողջ էր այս եղկելի աղջիկը. և աշխարհիս մէջ միայնակ և անտերունչ կը մնար, և ինծմով միայն նեցուկ մը և պաշտպան մը կրնար գտնել: Կարծես թէ իր շրթանցը վրայ կը տեսնէի այն հեգնական և չարագուշակ ծիծաղը՝ որ այնչափ անգամ ողբալի զեղծմանց զբը գեր էր զիս. և այն վայրկենին ինծի աշանկ մը կու գար որ ասով իմ դրաքեան վանքի մը մէջ թաղուելու համար, Կարողինայի ձեռքը՝ հանդերձ իր հարստութեամբը թողլու տկարութիւնս և թեւ թեւամտութիւնս կը ծաղրէր: Կը խոստովանիմ որ այն վայրկենին ըմբռնեցի այս կնկան համար զգացած կրիցս սաստկութիւնը, և այն ատեն ճանչցայ որ անոր վրայ ունեցած սէրս՝ ինծի հաւտացընել ուղածիս չափ թեթեւ չէր: Սրտիս մէջ սաստիկ և սոսկալի պատերազմ մը զրգոնեցաւ. երևակայութիւնս այնպէս տաքցեր էր, որ կարծես թէ օտարականաց վերնատունէն կնկան ձայն մը լսեցի, որ բոլորովին Կարողինայի ձայնին կը նմանէր. բնական շարժմամբ մը աչքս դէպ ի ան կողմը դարձընել ուղեցի. բայց Աստուծոյ ողորմութեամբն սանձեցի զիս:

Արբան անշուշտ իմացաւ այս իմ